

процеса на простору југоисточне Европе у пријеломним деценијама модерног доба.

Монографија Мехмеда Хоџића зато није важна само као књига о Шерифу Арнаутовићу. Она је важна и као студија о политичким трансфор-

мацијама, друштвеним ломовима и покушајима редефинирања положаја муслиманског становништва између два државна система и двије епохе.

Хана Јоунис

Владан Чалија. *Сарајевски аџенџај: зајажња*.

Нови Сад: Прометеј, Београд: Радио-телевизија Србије, 2023, 464.

Уочи обележавања стогодишњице избијања Првог светског рата 2014. године, као и у годинама које су уследиле, објављен је велики број научних али и публицистичких радова о Сарајевском атентату, Младој Босни и Гаврилу Принципу. Приређени су бројни историјски извори који су до сада били недовољно познати научној јавности, док су већ објављени документи додатно објашњени и смештени у прецизнији историјски контекст. Обновљено интересовање није се односило само на непосредне околности атентата и питање одговорности за избијање Првог светског рата, већ и на идејни свет младобосанаца, њихове везе са Србијом, аустроугарску управу у Босни и Херцеговини, као и на променљива значења која су атентат и његови учесници добијали током XX и почетком XXI века. Квалитет нових прилога био је неуједначен. Поред истраживања склоних сензационализму, заснованих на недовољно провереним или

непоткрепљеним тврдњама, појавили су се и значајни прилози који су донели нову грађу, исправили раније заблуде и допринели прецизнијем разумевању појединих аспеката Сарајевског атентата. Један од значајнијих резултата овог обновљеног интересовања за Сарајевски атентат јесте и књига Владана Чалије *Сарајевски аџенџај: зајажња*.

Чалијина књига није замишљена као јединствена и хронолошки организована историја атентата. Како и сам аутор напомиње, књига не обрађује Сарајевски атентат „од почетка до краја” (стр. 13), већ је чини шеснаест прилога различитог карактера. Међу њима се налазе биографске и микроисторијске студије, анализе појединачних докумената, објављивање мање познатих сведочанстава, расправе о спорним местима у научној литератури, као и полемички осврти на публицистичке и историографске интерпретације Младе Босне и Сарајевског атентата.

Једно од важних усмерења књиге представља настојање да се пажња прошири са најпознатијих учесника Сарајевског атентата на личности и омладинске кругове који су остали на маргини главних историографских дела. Педантно истражени есеј посвећен је Михајлу Пушари, учитељу, новинском сараднику и члану Српског певачког друштва „Слога”. Чалија указује на низ сведочења и показује да је вероватно Пушара био тај појединац који је, у Београд, најпознатијим завереницима – Гаврилу Принципу, Трифку Грабежу и Недељку Чабриновићу – доставио новински исечак са вешћу о предстојећем доласку аустроугарског престолонаследника у Сарајево, након чега је почело припремање планова о атентату. Иако није био оптужен у главном процесу против завереника, Пушара је интерниран у Арад где је и преминуо током рата. Реконструкцијом његовог живота и деловања аутор настоји да покаже како круг људи повезаних са атентатом није био ограничен само на непосредне извршиоце који су се нашли пред судом.

У сличном смеру трасиран је и прилог „Требињци као дио Младе Босне”, у коме Чалија полази од становишта да Млада Босна, као што је југословенска и српска историографија већ утврдила, није била строго уређена организација са јасно дефи-

нисаним чланством и јединственим руководством, уз напомену да би било погрешно и посматрати омладински покрет кроз неколико најпознатијих сарајевских атентатора. Пратећи развој требињске омладине, аутор показује како су спонтана окупљања, певање патриотских песама, читање штампе и размена књига постепено прерастали у организованији политички и културни рад. Посебна пажња посвећена је везама требињских ђака са омладинским групама у другим градским и гимназијским центрима. Тиме се Млада Босна приказује као шира мрежа локалних група омладинског самоорганизовања.

Вредан прилог чини и целина у којој су објављени транскрипти три звучна записа Радио Сарајева из 1969. године. Снимке је пронашао амерички историчар Пол Милер-Меламед, а саговорници на њима су историчар и архивиста Војислав Богићевић и Вукосава Чабриновић-Бранисављевић, сестра Недељка Чабриновића и пријатељица Гаврила Принципа. Њихова сећања пружају два различита погледа на догађаје и учеснике. Богићевићево сведочење припада истовремено непосредном очевицу и каснијем истраживачу Младе Босне, док Вукосава Чабриновић доноси породичну и личну перспективу.

Значајан део књиге чине расправе о поузданости мемоарске и

историографске литературе. Чалија показује колико је опреза потребно у раду са материјалом који сведочи о теми која је контроверзна и која изазива интерпретације мотивисане ненаучним разлозима. Питању непосредног порекла идеје о атентату посвећена је студија о Владимиру Гађиновићу и састанку у Тулузу јануара 1914. године. Чалија оспорава тезу, која је добила на популарности у претходној деценији, да је заправо Гађиновић био иницијатор или непосредни организатор убиства Франца Фердинанда. Разматрајући сведочења о састанку Гађиновића и Мухамеда Мехмедбашића, аутор настоји да покаже да је том приликом, када је реч о омладинским акцијама у Босни и Херцеговини, било речи о могућем атентату на земаљског поглавара Босне и Херцеговине Оскара Поћорека, а не о конкретној акцији против престолонаследника.

Једна од најопсежнијих студија посвећена је Леу Пфеферу, истражном судији у поступку против сарајевских атентатора, и његовој књизи *Историја у Сарајевском атентату*, објављеној 1938. године. Чалија Пфеферово мемоарско дело посматра као покушај накнадне саморехабилитације из времена када је Пфефер живео у Краљевини Југославији, када се Пфефер желео представити као судија наклоњен атентаторима. У

прилогу су представљене критике које су на рачун његовог поступања и мемоарског приказа износили бројни савременици, који су Пфефера приказали као судског чиновника чије деловање не даје за право каснијој тврдњи да је истрагу водио непристрасно и хумано. Ипак, Чалија Пфеферовој књизи не негира вредност: сматра да она представља важан извор, али само уколико се њени наводи систематски пореде са истражним записницима, сведочењима других учесника и критикама објављеним након њеног изласка.

Сличан педантан истраживачки поступак Чалија примењује у осврту на књигу Доброслава Јевђевића, објављену најпре 1934. године под насловом *Сарајевски атентати*, а потом у измењеном издању након Другог светског рата као дело под називом *Сарајевски завереници*. Чалија исправља тврдње према којима је италијанско издање ове књиге из 1953. године било прво издање књиге и разматра Јевђевићеву позицију у односу на младобосански круг и показује да Јевђевић није припадао Младој Босни нити је учествовао у припремању атентата. Познавао је поједине учеснике и кретао се у њиховом друштву, али је у каснијем делу сопствену блискост са њима представио већом него што је била. Посебно се разматрају његове тврдње о

Данилу Илићу као заверенику који је, наводно, први открио детаље завере хабзбуршкој полицији, као и измене које је Јевђевић уносио у писмо Трифка Грабежа које је објавио, због чега Чалија Јевђевићево дело оцењује као сразмерно непоуздано сведочанство.

Полемички карактер доноси поглавље „Мучитељ или рехабилитација садизма“, посвећено чланку пољског историчара Томаша Јацека Лиса о Виктору Леу Ивасјуку, чиновнику сарајевске полиције. Лис је поставио питање да ли је Ивасјук био симбол аустроугарског насиља или „жртва времена“, тј. да је његов рад приказан негативно услед општег негативног погледа на време аустроугарске управе у Босни и Херцеговини. Чалија, насупрот томе, наводи сведочења о масовним хапшењима, батинању, изгладњивању и другим облицима тортуре којима су затвореници били изложени након атентата.

Неколико прилога бави се документима који су у различитим периодима представљани као докази о одговорности Краљевине Србије или њених званичних кругова за атентат. У поглављу „Повампирили ‘докази’ о умијешаности Краљевине Србије у Сарајевски атентат” разматра се памфлет који као кључни доказ наводи документ о исплати две хиљаде фунти за убиство Франца Ферди-

нанда. Факсимил тог наводног документа објавио је лондонски таблоид *Дон Бул* 11. јула 1914. године. Чалија анализира околности његовог појављивања, карактер листа и касније покушаје да се документу прибави веродостојност повезивањем са мемоарима Војислава М. Петровића, који је 1914. године био аташе у српском посланству у Лондону. На тај начин прилог прати не само један неаутентични документ него и његову накнадну циркулацију кроз публицистику и литературу.

Питање аутентичности налази се и у средишту прилога о наводном писму оца Гаврила Принципа краљу Александру из 1922. године. Документ је представљен као молба Петра Принципа за новчану помоћ. Поређењем садржаја писма са познатим подацима о породици Принцип, Чалија указује на више очигледних неподударности и показује да писмо није написао Петар Принцип, нити неко други по његовом налогу. Анализа тог документа служи као увод у ширу расправу о односу власти Краљевине СХС, односно Југославије, према атентаторима и њиховим породицама.

Премда се састоји од шеснаест тематски разноврсних студија, књигу Владана Чалије *Сарајевски ајенџаји: зајажанја* повезује неколико ширих аргументационих токо-

ва који се провлаче кроз њене различите целине. Њена основна теза јесте да атентат није био дело младих људи лишених сопствене политичке воље, већ чин који је израстао из локалног револуционарног омладинског покрета. При томе аутор не пориче постојање веза са појединцима у Србији, али прави јасну разлику између логистичке помоћи и иницијативе за сам атентат, коју приписује младобосанским круговима. У средишту књиге налази се настојање да се Принципу, Чабриновићу, Илићу и другим завереницима призна статус самосталних политичких актера. Чалија се супротставља тумачењима која их представљају као незреле младиће, фанатике или инструменте српских војних и политичких кругова. Уместо тога, он их приказује као припаднике образоване и политички радикализоване генерације, која је читала, расправљала и свесно бирала облике политичког деловања. Истовремено, атентат повезује са ширим последицама аустроугарске управе: нерешеним аграрним односима, сиромаштвом, политичком репресијом, дискриминацијом и одсуством легитимности власти у очима омладинске генерације.

Једна од посебних вредности књиге јесте проширивање историје Сарајевског атентата изван круга његових најпознатијих учесника. По-

главља о Михајлу Пушари, породици Чабриновић, требињској омладини и мање познатим учесницима показују да се догађај од 28. јуна 1914. може тек ограничено схватити ако се посматра као чин неколицине завереника. Иза њих су стајали шири кругови ђака, учитеља, радника, новинара и читалаца револуционарне књижевности. На тај начин појединачни чин постаје део колективне историје једне генерације и њеног политичког искуства.

Посебан допринос књиге налази се у анализи појединачних докумената, фотографија, рукописа и материјалних предмета. Чалија упоређује истражне записнике, каснија сећања, новинске чланке, архивске податке и фотографски материјал како би разјаснио низ мањих, али никако неважних недоумица: број и распоред возила у колони Франца Фердинанда у Сарајеву, идентитет појединих лица, аутентичност писама и потписа, време слања појединих телеграма или судбину књига које су припадале Гаврилу Принципу. Књига има и изразито полемички карактер. Аутор проверава поузданост мемоариста и каснијих интерпретација, указује на мењање исказа, фактичке грешке, фалсификате и некритичко преузимање ранијих тврдњи. У том погледу његови осврти представљају користан подсетник да, када је реч о

посебно осетљивим и контроверзним историјским догађајима, ни мемоари, ни званична документа, ни историографски ауторитети не могу бити прихваћени без провере.

Књига има и два недостатка. Пре свега, иако Чалија у раду са изворима показује ригорозност и педантност која је на највишем нивоу, његов језик често напушта начело аналитичке неутралности. Ауторова нескривена наклоност Младој Босни местимично даје тексту хагиографски тон. Чалија тако говори о „дивном нараштају” (стр. 14) и „ђацима мученицима” (стр. 300). Неуобичајено је видети такав тон у истраживању које је тако педантно као ова књига и део аргументације може због тога изгубити на својој снази. Други недостатак тиче се начина на који су организоване напомене. Оне су често веома богате, опширне и не садрже само библиографске податке већ и додатна објашњења, аргументе и изворну грађу важну за разумевање основног текста. Будући да нису смештене при дну одговарајуће странице, већ на крају сваког поглавља, читалац је принуђен да непрестано прекида читање и враћа се између текста и напомена. Такво уређење отежава праћење аргументације и књигу повремено чини напорнијом за читање него што је то потребно.

Највећа вредност Чалијине књиге лежи у пажљивом проширивању и прочишћавању постојећих знања. Њен најзначајнији допринос чине проналажење и објављивање мање познатих докумената, критичко препитивање фалсификата и непоузданих мемоарских сведочанстава, као и исправљање бројних мањих, али упорно понављаних погрешних тумачења. Чалија је вратио у први план велики број заборављених текстова из периодике и дневне штампе и истражио је изузетан број архивских фондова и породичних архива. Трага оставља и Чалијино настојање да се истраживање усмери и ка заборављеним омладинским активистима, али и да се фотографије и материјални предмети користе као пуноправни историјски извори. Управо у споју истраживачке упорности, изворне критике и интересовања за заборављене детаље лежи трајни значај ове књиге за будућа проучавања Младе Босне и Сарајевског атентата. Будући истраживачи ове теме у књизи *Сарајевски ашеницаи: зајажњања* пронаћи ће драгоцене сугестије и подјашњења, али и обиман преглед до сада недовољно коришћене периодике и архивских фондова који још увек нису темељно истражени.

Милош Војиновић